

УДК 342.25

ЩЕБЕТУН Ірина,

к. ю. н., доцент, доцент кафедри конституційного, міжнародного та кримінального права Донецького національного університету імені Василя Стуса

СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Запропоновано визначення поняття системи місцевого самоврядування та уточнено її сутність на основі аналізу теоретичних напрацювань і нормативного регулювання з урахуванням таких ознак і чинників, як моделі організації публічної влади на місцях, суб'єкти та форми здійснення місцевого самоврядування, адміністративно-територіальний поділ країни та ін.

Ключові слова: місцеве самоврядування, моделі організації публічної влади на місцях, суб'єкти місцевого самоврядування, форми здійснення місцевого самоврядування.

Щебетун І. Системи местного самоуправления: доктринальные подходы к определению понятия. Предложено определение понятия системы местного самоуправления и уточнена ее сущность на основе анализа теоретических работ и нормативного регулирования с учетом таких признаков и факторов, как модели организации публичной власти на местах, субъекты и формы осуществления местного самоуправления, административно-территориальное деления страны и др.

Ключевые слова: местное самоуправление, модели организации публичной власти на местах, субъекты местного самоуправления, формы осуществления местного самоуправления.

Постановка проблеми. В Україні неодноразово робилися спроби реформування системи місцевого самоврядування, і та, що існує сьогодні, відрізняється від попередніх, адже розширює перелік суб'єктів, які містить, не заперечує форм безпосередньої демократії на локальному рівні та існування органів місцевого самоврядування. Це є важливим для розуміння системи місцевого самоврядування, тенденцій і динаміки її розвитку на майбутнє, позаяк проблема визначення поняття і сутності системи місцевого самоврядування належить до спірних у юридичній науці. Останнім часом дослідження феномена місцевого самоврядування відрізняються значною кількістю окремих комплексних і ґрунтовних публікацій, що свідчить про постійне зростання зацікавленості до зазначеної проблематики. Проте відповідні наукові напрацювання про

сучасні соціально-політичні проблеми щодо питання визначення саме ефективної системи місцевого самоврядування в Україні практично відсутні, що актуалізує це дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання існування та розвитку місцевого самоврядування має як теоретичний, так і практичний характер. Цьому присвячено цілу низку наукових досліджень. Основні напрями реформи місцевого самоврядування в Україні досліджуються досить активно. Доктринальні нюанси муніципальної реформи в Україні з позиції теорії сучасного муніципалізму вивчають М. Баймуратова та Х. Приходько [1], концептуальні проблеми конституційної регламентації статусу територіальних громад – О. Батанов [2]. Конституційно-правові основи співвідношення і взаємодії місцевого самоврядування та державного управління досліджує В. Борденюк [3]. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства розглядає П. Любченко [4]. Шляхи удосконалення місцевого самоврядування в Україні в умовах демократизації та консолідації суспільства досліджує С. Серьогіна [5].

Попри значущість здобутків цих науковців, питання з'ясування поняття та змісту системи місцевого самоврядування все ще залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті – уточнення поняття та визначення сутності інституту «система місцевого самоврядування».

Матеріали та методи. В основу методології наукового дослідження покладено комплексний підхід до аналізу поняття «система місцевого самоврядування». Філософсько-методологічне підґрунтя праці становлять принципи, закони й категорії діалектики. Шляхом використання формально-юридичного методу встановлено поняття та зміст інституту «система місцевого самоврядування». У процесі дослідження також використовувалися структурно-функціональний і низка інших загальнонаукових і спеціальних наукових методів.

Результати дослідження. Під системою місцевого самоврядування окремі дослідники розуміють певну модель здійснення публічної влади на місцевому рівні, сукупність організаційно-правових форм та інститутів місцевого самоврядування, його суб'єктів, завдяки яким населення територіальної громади вирішує місцеві проблеми, реалізує надані йому функції та повноваження [6, с. 239]. Тобто сучасні українські науковці відходять від радянських стереотипів і відмовляються розглядати як тотожні поняття – систему суб'єктів місцевого самоврядування та організаційну структуру системи місцевого самоврядування.

Насамперед варто звернутися до етимології терміна «система» й аналізу ознак, притаманних соціальній системі.

Термін «система» має грецьке походження і перекладається як «поєднання, утворення», а його розуміння передбачає «будову, структуру, що становить єдність закономірно розташованих і функціональних частин» [7].

У філософській літературі система визначається як «сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія. Якісні характеристики цих елементів становлять зміст системи, сукупність закономірних зв'язків між елементами – внутрішню форму, або структуру системи» [8].

У державно-правовій науці визначається: «система – це сукупність елементів, призначених для виконання заданих функцій» [9]. Отже, коли йдеться про систему органів, то мається на увазі якась цілісна сукупність одиниць, взятих як одне ціле з єдиними завданнями, які детерміновані функціями, покладеними на цю сукупність. Залежно від кількості та якості зв'язків між елементами однопорядкові системи відрізняються між собою. Саме завдяки організаційній структурі можна охарактеризувати систему як сукупність взаємопов'язаних елементів.

Системний підхід, відображений у ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», має суттєве онтологічне й гносеологічне значення. Наразі система є формою представлення предмета наукового пізнання, і в цьому розумінні вона є фундаментальною й універсальною категорією [10].

Оскільки в Україні немає єдності поглядів щодо поняття «система місцевого самоврядування», є потреба проаналізувати окремі з них. Зокрема, П. Д. Біленчук, В. В. Кравченко та М. В. Підмогильний визначають «систему місцевого самоврядування» як «сукупність органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення й організаційних форм, за допомогою яких відповідна територіальна громада або її складові частини здійснюють завдання і функції самоврядування, вирішують питання місцевого значення» [11, с. 26]. Це визначення цілком узгоджується з вимогами Європейської хартії місцевого самоврядування, яка була ратифікована Україною 15 липня 1997 р. Хоча Хартія розглядає як суб'єкт місцевого самоврядування передусім органи місцевого самоврядування, проте передбачає в ч. 2 ст. 3 можливість звернення до зборів громадян, референдуму або будь-якої іншої форми прямої участі громадян там, де це допускається за законом [12].

Оскільки, згідно з ч. 1 ст. 140 Конституції України та ч. 1 ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», основним носієм функцій і повноважень місцевого самоврядування в Україні є територіальна громада, запропоноване визначення підсилює роль населення у вирішенні питань місцевого значення та місце в системі місцевого самоврядування.

Ще одне визначення поняття «система місцевого самоврядування» запропонував Ю. Бальцій: «Сукупність різних організаційних форм та інститутів місцевої демократії, через які здійснюються функції та повноваження місцевого самоврядування, утворює систему місцевого самоврядування» [13, с. 23].

Певним чином доповнює викладене позиція С. В. Болдирева, який пропонує систему місцевого самоврядування визначити як «об'єднання

взаємопов'язаних його суб'єктів і форм здійснення місцевого самоврядування, через які населення територіальної громади реалізує надані їй повноваження» [14, с. 121], що є слушною і заслуговує підтримки.

Свого часу існувало два поняття: система рад і представницька система. Під системою рад малися на увазі принципи її побудови, види рад, їх взаємодія з системою інших державних органів, громадськими організаціями, трудовими колективами й формами безпосередньої демократії. Представницька система визначалася як система взаємопов'язаних організаційно-політичних форм і відповідних правових інститутів, за допомогою яких забезпечується функціонування народного представництва на усіх рівнях державної структури [15, с. 58]. До цього часу ці визначення системи, ці поняття не втратили своєї актуальності, що пояснюється тим, що сьогодні система рад існує, але вже як система органів самоврядування, а не як органів державної влади. Поряд з ними існує також можливість звернення до інших форм прямої демократії, які хоча й не увійшли до системи, однак передбачені чинним законодавством, зокрема Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 7–9; 13). З наведеного випливає, що сучасна система місцевого самоврядування має містити положення не лише щодо закріплення суб'єктів місцевого самоврядування, а й відповідних форм здійснення місцевого самоврядування.

Визначення поняття системи місцевого самоврядування є складним і з боку законодавчого закріплення. Із аналізу ст. 5 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» випливає, що до системи місцевого самоврядування входять: територіальна громада; сільська, селищна, міська рада; сільський, селищний, міський голова; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; староста; районні, обласні ради; органи самоорганізації населення. Проте із самого поняття «міське самоврядування», яке дає Закон, зрозуміло, що це не лише право, а й реальна здатність громади самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення. Відповідно таку здатність громада може самостійно реалізовувати тільки використовуючи різноманітні форми безпосередньої демократії, тому ніяк не можна відкидати форми безпосереднього народовладдя при аналізі системи місцевого самоврядування. Саме тому поняття «система місцевого самоврядування», запропоноване П. Д. Біленчуком, В. В. Кравченком і М. В. Підмогильним, є більш прийнятним для розуміння феномену місцевого самоврядування [11, с. 26].

Отже, сутність системи місцевого самоврядування визначає взаємозв'язок і оптимальне функціонування різних організаційно-правових форм. Саме тому під системою можна розуміти сукупність органів місцевого самоврядування, органів самоорганізації населення, форм прямого волевиявлення громадян, інших організаційно-правових форм здійснення місцевого самоврядування, через які територіальні громади матимуть право та реальні можливості вирішувати питання місцевого значення

згідно зі своїми власними інтересами, історичними та іншими місцевими традиціями.

Водночас варто зазначити, що в такому разі йдеться більшою мірою про сукупність суб'єктів місцевого самоврядування, аніж про систему місцевого самоврядування.

У багатьох сучасних публікаціях фахівці в галузі державного управління стверджують, що характерними ознаками будь-якої системи є наявність не менше двох взаємопов'язаних і впорядкованих елементів, єдність цільового призначення; функціональна самодостатність елементів, які забезпечують існування всієї системи в цілому; ієрархічність внутрішньої організації; субординаційність взаємозв'язків між структурними ланками тощо [11; 13].

Згадані ознаки цілком притаманні й місцевому самоврядуванню, формування, розвиток і функціонування якого залежить від багатьох чинників, зокрема, від окремих структурних елементів, що здійснюють соціальну регуляцію. Міське самоврядування як система, так і окремі її елементи мають загальні інтереси, тому елементи не можуть залишатися поза системою, оскільки не можуть існувати поза нею, а сама система не має ніякої ієрархічної переваги щодо своїх елементів, оскільки також не може існувати без них.

Загалом, погоджуючись з позицією наведених авторів, не можна погодитися з тим, що систему можна розглядати без урахування різноманітних чинників: природно-географічних умов, історичного розвитку, особливостей національного складу населення, демографічної ситуації тощо. Як справедливо зазначається в юридичній літературі, до основних характеристик місцевого самоврядування як виду публічної влади в Україні належать такі: «1) її «публічність», ця влада поширюється на все населення, тобто на всіх жителів, об'єднаних фактом постійного проживання на відповідній території (територіальну громаду), та здійснюється від імені територіальної громади; 2) публічно-самоврядну владу характеризує особливий суб'єкт – територіальна громада – «первинний суб'єкт місцевого самоврядування, основний носій його функцій і повноважень» (ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»); 3) її цілеспрямованість на задоволення та захист місцевих інтересів; 4) наявність особливого об'єкта місцевого самоврядування – питань місцевого значення; 5) її системні властивості, зокрема, система самоврядної влади є такою, що самоорганізовується, тобто її органи формуються самостійно територіальною громадою зі своїх членів. Крім того, територіальна громада здійснює свою владу і через організаційно-правові форми безпосередньої локальної демократії; 6) самостійність місцевого самоврядування, що конституційно гарантується державою, є найважливішою характерною ознакою цього виду публічної влади та знаходить своє відображення у «правовій, організаційній та матеріально-фінансовій самостійності» (ст. 3 Закону України

«Про місцеве самоврядування в Україні»), в організаційній відокремленості органів місцевого самоврядування у загальній системі управління суспільством. Водночас самостійність місцевого самоврядування не означає суверенність місцевого самоврядування, абсолютизація самостійності місцевого самоврядування не сприяє накопиченню демократичного потенціалу цього соціального інституту» [16, с. 304]. Саме тому всі окреслені вище ознаки мають враховуватися при визначенні та формуванні системи місцевого самоврядування.

Отже, перш ніж говорити про певну систему місцевого самоврядування, доцільно, враховуючи окреслені чинники, визначити, яка з відомих моделей здійснення публічної влади на місцях (англосаксонська, романо-германська, іберійська тощо) буде покладена в основу, тобто які принципи відносин місцевих органів між собою та з центральними органами влади є базовими. І хоча на сучасному етапі класифікація моделей місцевого самоврядування є дещо умовною, оскільки в багатьох країнах наразі спостерігається тенденція щодо їх зближення, основа відносин має бути визначена.

Якщо уточнювати поняття «система місцевого самоврядування», то потребує урахування також адміністративно-територіальний поділ країни, взаємовідносини місцевих органів влади між собою і з центральними органами влади та ін. Проведені в різних зарубіжних країнах реформи адміністративно-територіального поділу не мали наслідком формування однакової системи органів місцевого управління. Між адміністративно-територіальними одиницями там понині зберігаються певні відмінності щодо їх розміру, економічного потенціалу, чисельності населення. У більшості країн існують уніфіковані системи місцевого управління, за якими однакові органи мають однаковий правовий статус. Проте, на відміну від них, у Великій Британії та США системи місцевого управління складаються із організаційних ланок різних типів [17, с. 66–67]. Це підтверджує потребу окремій державі самостійно визначати ту систему місцевого управління, яка буде найбільш ефективною саме для цієї країни з урахуванням усіх чинників, про які йшлося вище.

Певні складнощі щодо однозначного визначення категорії «система місцевого самоврядування» можна пояснити тим, що в законодавстві немає чіткого визначення понять «суб'єкт місцевого самоврядування» та «система місцевого самоврядування». Ст. 5 чинного Закону «Про місцеве самоврядування в Україні», маючи назву «Система місцевого самоврядування», реально не відображає зміст цього явища, зводячи (звужуючи) його до системи суб'єктів місцевого самоврядування, водночас не беручи до уваги, приміром, форми безпосереднього волевиявлення територіальних громад.

У зв'язку з цим більш продуктивним є концептуальний підхід, за якого система місцевого самоврядування складається з елементів, до

яких належать суб'єкти місцевого самоврядування (місцеве населення, представницькі органи тощо) та компонентів (структурні одиниці, взаємодія яких завдає й забезпечує якісні особливості, що притаманні системі), серед них форми:

- безпосереднього волевиявлення населення (референдум, вибори, опитування тощо);
- представництва публічної влади місцевого населення (органи місцевого самоврядування);
- представництва територіального громадського самоврядування (органи самоорганізації населення).

Такий підхід досить продуктивний з боку теорії та муніципальної практики. Окрім того, не можна конструктивно з'ясувати сутнісні та змістовні характеристики місцевого самоврядування, не збагнувши що таке «суб'єкт місцевого самоврядування як структурний елемент цієї системи».

У юридичній літературі поняття «система місцевого самоврядування» розглядається у двох значеннях – як «система місцевого самоврядування взагалі» і як «система місцевого самоврядування конкретного села, селища, міста» [18, с. 33]. Такий підхід використовується для розмежування системи місцевого самоврядування в широкому значенні, тобто як сукупності всіх організаційно-правових форм та інститутів, через які в Україні здійснюється місцеве самоврядування, та системи місцевого самоврядування у вузькому значенні – певного організаційно-правового механізму реалізації місцевого самоврядування в межах села, селища, міста, тобто окремої адміністративно-територіальної одиниці.

Подвійне тлумачення змісту поняття «система місцевого самоврядування» є не доцільним. Якоїсь єдиної системи в масштабі всієї країни місцеве самоврядування не має і в принципі мати не може на відміну від органів державної влади, які становлять єдину загальнодержавну систему. Це суперечить принципу організаційної автономності органів місцевого самоврядування і не відповідає їх природі як органів конкретної територіальної громади. Система місцевого самоврядування, що склалася в межах окремого села, селища, міста є повністю незалежною від аналогічної системи в будь-якому іншому населеному пункті. З огляду на це різні територіальні громади та їх власні органи не характеризуються спільними системоутворювальними ознаками й не можуть становити єдиної системи [13].

Висновки. Існуюча в Україні система місцевого самоврядування наразі є неефективною, економічно необґрунтованою, фінансово обтяжливою і не відповідає потребам суспільства. Діяльність місцевого самоврядування не спрямована на реалізацію його головного призначення – створення та підтримку сприятливого середовища, потрібного для всебічного розвитку людини, надання мешканцям територіальних громад якісних і доступних публічних послуг на основі сталого розвитку дієздатної громади.

Саме тому при визначенні та закріпленні системи місцевого самоврядування слід враховувати багато чинників. Організація місцевого самоврядування має характеризувати єдність, взаємозв'язок, оптимальне поєднання й функціонування різних організаційно-правових форм. Важливими є природно-географічні умови, історичний розвиток, особливості національного складу населення, демографічна ситуація. У національній моделі місцевого самоврядування має вибудовуватися система відносин центральної влади з мешканцями відповідних територій держави. Система має поєднувати адміністративно-територіальний поділ країни, взаємовідносини місцевих органів влади між собою і представниками місцевого самоврядування.

Термін «система місцевого самоврядування» доцільно вживати лише для позначення організаційно-правового механізму організації місцевого самоврядування в межах окремої самоврядної адміністративно-територіальної одиниці (села, селища, міста), територіальні громади яких виступають самостійними суб'єктами місцевого самоврядування, й визначити як закріплену Конституцією та законами України сукупність організаційно-правових форм організації місцевого самоврядування та його суб'єктів, що здійснюють основні функції місцевого самоврядування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баймуратов М. О., Батанов О. В., Приходько Х. В. Муніципальна реформа в Україні з позиції теорії сучасного муніципалізму: у пошуках доктринального оптимуму. Південноукр. правничий часоп. 2014. № 2. С. 3–8.
2. Батанов О. В. Концептуальні проблеми конституційної регламентації статусу територіальних громад в Україні. Часоп. Київ. ун-ту права. 2014. № 3. С. 4–8.
3. Борденюк В. І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 576 с.
4. Любченко П. М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства. Харків : Одиссей, 2006. 352 с.
5. Сergyogina S. G. Удосконалення місцевого самоврядування в Україні в умовах демократизації та консолідації суспільства. Право України. 2014. № 4. С. 107–115.
6. Щebetun I. S. Щодо поняття системи місцевого самоврядування. Науковий вісн. Ужгород. нац. ун-ту. 2012. № 19. С. 237–239. Серія : Право.
7. Український тлумачний словник. Київ : Перун, 2016. 1696 с.
8. Філософський енциклопедичний словник. URL : <https://studfiles.net/preview/5129867/page:85/>.
9. Український юридичний термінологічний словник. URL : <https://www.marazm.org.ua/document/termin/>.
10. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1997. № 24. С. 170.
11. Біленчук П. Д., Кравченко В. В., Підмогильний М. В. Місцеве самоврядування в Україні. Київ : Атіка, 2000. 304 с.
12. Європейська хартія місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 року. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
13. Бальцій Ю. Проблемні питання визначення системи місцевого самоврядування. Юридичний вісн. 2010. № 3. С. 22–28.

14. Болдирев С. В. Система місцевого самоврядування в Україні. Проблеми вдосконалення правового регулювання місцевого самоврядування : матеріали наук.-практ. конф. (м. Харків, 4–5 груд. 2001 р.). Харків : Нац. юридична акад. України, 2002. С. 120–122.
15. Бородін Є. І., Тарасенко Т. М. Розвиток системи місцевого самоврядування в Україні. Аспекти публічного управління. 2015. № 4. С. 58–61.
16. Орзів М. П., Шаповал В. М., Крусян А. Р. та ін. Проблеми сучасної конституціоналістики. Конституційні перетворення в Україні. Вип. 2 : за ред. М. П. Орзіх. Київ : Юрінком Інтер, 2012. С. 304.
17. Петришина М. О., Петришин О. О. Інституційна та системно-структурна організація місцевого самоврядування в зарубіжних країнах. Актуальні питання публічного та приватного права. 2015. № 3. С. 64–72.
18. Державне будівництво і місцеве самоврядування в Україні : за ред. С. Г. Сergyної. Харків : Право, 2005. 256 с.

Стаття надійшла до редакції 23.08.2018.

Shchebetun I. The systems of local self-government: doctrinal approaches to the definition of the concept.

Background. Attempts to reform the system of local self-government have repeatedly been made in Ukraine, and the one that exists today broadens the list of subjects included in it, does not deny the forms of direct democracy at the local level. This is important for understanding the system of local self-government, trends and dynamics of its development for the future, since the problem of defining the concept and essence of the system of local self-government is controversial in legal science. There are practically no relevant scientific developments regarding the functioning of the people's power at the regional level in Ukraine, which emphasizes the relevance of the study.

Analysis of recent research and publications. The question of the existence and development of the system of local self-government has both theoretical and practical character, and in the legal literature repeated attempts have been made to solve this problem, as evidenced by the studies of both Ukrainian and foreign scholars.

Despite the significance of the achievements of these scholars, the question of clarifying the concept and content of the system of local self-government is still insufficiently researched.

The ***aim*** of the article is to clarify the concept and definition of the essence of the institution «system of local self-government».

Materials and methods. The basis of the methodology of scientific research is the integrated approach to the analysis of the concept of «system of local self-government». Through the use of the formal legal method, the concept and content of the institution «system of local self-government» are established. In the process of research it was also used structural and functional and a number of other general scientific and special scientific methods.

Results. Based on the analysis of theoretical developments and normative regulation, taking into account the signs and factors (models of the implementation of local authorities in the regions, subjects and forms of local self-government, administrative-territorial division of the country, etc.), the concept of a system of local self-government is proposed and its essence is specified.

Conclusion. The term «system of local self-government» should be used only to indicate the organizational and legal mechanism for the implementation of local self-government within a separate self-governing administrative-territorial unit (villages, towns, cities), territorial communities of which act as independent entities of local self-government.

Keywords: local self-government, models of implementation of public authority in the field, subjects of local self-government, forms of local self-government.

REFERENCES

1. Bajmuratov M. O., Batanov O. V., Pryhod'ko H. V. Muncypal'na reforma v Ukraïni z pozycii' teorii' suchasnogo muncypalizmu: u poshukah doktrynal'nogo optymumu. Pivdenoukr. pravnychyj chasop. 2014. № 2. S. 3–8.
2. Batanov O. V. Konceptual'ni problemy konstytucijnoi' reglamentacii' statusu terytorial'nyh gromad v Ukraïni. Chasop. Kyi'v. un-tu prava. 2014. № 3. S. 4–8.
3. Bordenjuk V. I. Misceve samovrjaduvannja ta derzhavne upravlinnja: konstytucijno-pravovi osnovy spivvidnoshennja ta vzajemodii'. Kyi'v : Parlaments'ke vyd-vo, 2007. 576 s.
4. Ljubchenko P. M. Konstytucijno-pravovi osnovy rozvytku misceвого samovrjaduvannja jak instytutu gromadjans'kogo suspil'stva. Harkiv : Odissej, 2006. 352 s.
5. Ser'ogina S. G. Udoskonalennja misceвого samovrjaduvannja v Ukraïni v umovah demokratyzacii' ta konsolidacii' suspil'stva. Pravo Ukraïny. 2014. № 4. S. 107–115.
6. Shhebetun I. S. Shhodo ponjattja systemy misceвого samovrjaduvannja. Naukovyj visn. Uzhgorod. nac. un-tu. 2012. № 19. S. 237–239. Serija : Pravo.
7. Ukraïns'kyj tlumachnyj slovnyk. Kyi'v : Perun, 2016. 1696 s.
8. Filososfs'kyj encyklopedychnyj slovnyk. URL : <https://studfiles.net/preview/5129867/page:85/>.
9. Ukraïns'kyj jurydychnyj terminologichnyj slovnyk. URL : <https://www.marazm.org.ua/document/termin/>.
10. Pro misceve samovrjaduvannja v Ukraïni: Zakon Ukraïny vid 21 travnja 1997 roku. Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukraïny (VVR). 1997. № 24. S. 170.
11. Bilenchuk P. D., Kravchenko V. V., Pidmogyl'nyj M. V. Misceve samovrjaduvannja v Ukraïni. Kyi'v : Atika, 2000. 304 s.
12. Jevropejs'ka hartija misceвого samovrjaduvannja vid 15 zhovtnja 1985 roku. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_036.
13. Bal'cij Ju. Problemni pytannja vyznachennja systemy misceвого samovrjaduvannja. Jurydychnyj visn. 2010. № 3. S. 22–28.
14. Boldyrjev S. V. Systema misceвого samovrjaduvannja v Ukraïni. Problemy vdoskonalennja pravovogo reguljuvannja misceвого samovrjaduvannja : materialy nauk.-prakt. konf. (m. Harkiv, 4–5 grud. 2001 r.). Harkiv : Nac. jurydychna akad. Ukraïny, 2002. S. 120–122.
15. Borodin Je. I., Tarasenko T. M. Rozvytok systemy misceвого samovrjaduvannja v Ukraïni. Aspekty publichnogo upravlinnja. 2015. № 4. S. 58–61.
16. Orzih M. P., Shapoval V. M., Krusjan A. R. ta in. Problemy suchasnoi' konstytucionalistyky. Konstytucijni peretvorennya v Ukraïni. Vyp. 2 : za red. M. P. Orzih. Kyi'v : Jurinkom Inter, 2012. S. 304.
17. Petryshyna M. O., Petryshyn O. O. Instytucijna ta systemno-strukturna organizacija misceвого samovrjaduvannja v zarubizhnyh kraïnah. Aktual'ni pytannja publichnogo ta pryvatnogo prava. 2015. № 3. S. 64–72.
18. Derzhavne budivnyctvo i misceve samovrjaduvannja v Ukraïni : za red. S. G. Ser'oginoi'. Harkiv : Pravo, 2005. 256 c.